

**TÜRKÇEDE ÇEKİM SÜRECİNDE
KULLANILAN KOPULATİF FORMLAR
HÜKÜM SÖZCÜKLERİNİN SALAR
TÜRKÇESİNDEKİ GÖRÜNÜM VE
İŞLEVLERİ**

**Appearances and Functions of Copulative
Forms and Predication Words Used in
Variation Process in Turkish Language,
within Salar Turkic Language**

Dr. Gülsün MEHMET*

Özet: *Kopula, kip ve kiplik özelliklere sahip, çeşitli formlarla temsil edilen bir gramatikal işlev türüdür. Kopula Salar Türkçesinde belirli şekle sahip bir form değil çeşitli partikellerle ifade edilen bir görev türüdür. Türk dilinde kopula olarak kullanılan temel parçacık er- yardımcı filidir. Bu fiil isimleri yüklemleştirmede ve birleşik kiplerin kurulumunda kullanılır. Türk lehçelerinde değişik şekillerde ve anlamlarda belki farklı sentaktik sınıflarda karşımıza çıkabilmektedir. Eski Türkçe dönemindeki kopulatif form çeşitliliği günümüzdeki Salar Türkçesinde de mevcuttur. Salar Türkçesinde çekim sürecinde kullanılan zaman/kip/kiplik özellikler de gösterebilen yüklem kurucu formları [-tr], [var], [er], [vu:-], [şi] şeklinde sıralayabiliriz. Bu formlar çoklukla birbirlerini tamamlar hâlde idâr, era gibi birleşik görünümlü olarak da görülebilir*

Anahtar Kelimeler: Kopula, Salar, yüklemleştirme, kiplik

Abstract: *Copula is a grammatical function type, represented by various forms with mode and modality features. Copula is not a form with certain format but a duty type, stipulated via various particles, within*

* Okutman Dr., Gazi Üniversitesi Türkçe Öğretim, Araştırma ve Uygulama Merkezi (TÖMER), gmehmet@gazi.edu.tr.

Salar Turkic Language. Basic particle, used as copula in Turkish language, is the er-auxiliary verb. This verb is used for predicating names and formation of combined tenses. It can be seen in various forms and meanings as well as maybe in different syntactic classes within the Turkic dialects. Copulative form range during former Turkish Language period is also available in current Salar Turkic Language. We can list verb forming forms, which can also show tense / mode / modality features and used in variation process, within Salar Turkic Language as [-tr], [var], [er], [vu:-] and [şi]. These forms can mostly be seen as combined appearances, such as idär, era in form of integrating each other.

Key Words: Copula, Salar, predication, modality

0 Giriş

Kopula (koşaç), anlam içeriği boş, temel işlevi isim kategorisindeki yapıları *yüklemleştirmek* (predication) olan, *kip* ve *kiplik* (modality) özelliklere sahip hem gramatikal hem semantik bir işlev türüdür. İsimleri yüklemleştirip onları bir zaman/kip ve kişiyle ilişkilendirmesi gramatikal yönüne, yükleme kip ve kiplik katkılarda bulunması onun semantik içeriğine işaret eder. Türkiye Türkçesinde *koşaç* olarak adlandırılan bu terim gramerciler ve dilbilimcilerce farklı şekilde tarif edilmektedir. Bunun temel nedeni *kopula* (copula) teriminin batı literatüründeki karşılığının araştırmacılarca Türkçedeki farklı yapılarla eşleştirilmesi olmalıdır.

R. L. *Trask A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistic*'te kopulanın işlevini tarif eder, buna göre *kopula* semantik olarak boş bir ek ya da şekildir, pek çok dilde ismi yüklemleştirir ve aynı zamanda özneyi de bildirir, örneğin İngilizcedeki *be* 'olmak' fiili (1993:64). H. Bussmann (1996:15) ve David Crystal (1991:84) benzer tariflerde bulunurlar buna göre kopula yalnızca *be* 'olmak' fiili için kullanılır; "The term 'copula' is used only for the verb be...". Berke Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*' de (2002: 138) *koşaç* terimini kullanır ve onu şu şekilde tanımlar "*koşaç*: yüklemi özneye bağlayan öge. Türkçede ekeylemin üçüncü kişi eki *-dir bildirme koşacı* olarak kullanılır, *değil* biçimbirimi olumsuzluk koşacıdır." Hasan Eren başkanlığında hazırlanan *Türkçe Sözlük*'te *koşaç* terimi kullanılmış ve yapılan tanımda kopulanın hem gramatikal hem semantik işlevini gönderimde bulunulmuştur, tanım hem ek fiili hem [-dır] işaretleyicisini kapsamaktadır, buna göre "*koşaç*: İsim cümlelerinde özne ile yüklemi birleştire, yükleme olumluluk ve olumsuzluk, süreklilik, kesinlik gibi güçlü ihtimâl kavramları veren *-dır/dir* eki veya *değil* kelimesi." (1988). Zeynep Korkmaz Gramer Terimleri Sözlüğünde (1992: 52) ek fiil (verbe copule) başlığında kopulayı ermek fiili olarak kabul etmiş ve bu fiilin isim soylu kelimeleri yüklemleştirmede kullanıldığını bildirmiştir. Korkmaz Türkiye

Türkçesi Gramerinde (2003) de kopula karşılığı kullandığı ek fiili (702566) ve [-dir] işaretleyicisini (726588) farklı başlıklar altında işlemiş, -dır işaretleyicisinin gramatikal işlevi yanında *kesinlik*, *beklenti*, *tahmin* gibi kiplik anlamlarına da işaret etmiştir. Nurettin Koç *Açıklamalı Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*'nde (1992: 175-176) *koşaç* terimini şu şekilde tanımlar “*koşaç* (Alm. kopula; Fr. copule; İng. copule) Tek başına belli bir anlamı bulunmayan, birlikte kullanıldığı sözcüğe başta olumluluk ve olumsuzluk olmak üzere, çeşitli kavramlar kazandıran *-dır* eki ve *değil* sözcüğü.” Koç aynı zamanda bu işaretleyicinin *kesinlik*, *olasılık*, *olabilirlik*, *zayıf olasılık* gibi kiplik anlamlarını ayrıntılı olarak örneklendirmiştir.. Nadir Engin Uzun *Dilbilgisinin Temel Kavramları* (2004: 85-88) başlıklı çalışmasında Türkçenin geleneksel dilbilgisinde *koşacın* (kopula) *-dır* olarak kabul edildiğini, öbekler arasında yüklemleme kuran bir öge olarak görüldüğünü bildirir ancak bu görüşe katılmaz. Bu görüşünü *-dır* işaretleyicisinin varlığında veya [ø] durumunda cümlelerin gramere uygunluğuna dayandırır, şöyle ki her iki durumda da cümle gramere uygundur. Uzun Türkiye Türkçesini temel alarak *koşacı* şöyle tanımlar “Türkçede *koşaç* *i-* eylemidir. Bu eylem birleşik zaman paradigmalarında yardımcı eylem konumundadır. *olmak* dönüşme anlatan sıradan sözlüksel bir eylemdir. Bu eylemin tümleci sıfat olduğunda kendi işini, ad olduğunda ayrıca bulunma, var olma anlatmak üzere *koşacın* işini de yapabilmektedir.”

Türk dilinde *kopula* olarak kullanılan temel parçacık Eski Türkçe *ermek* fiilinden gelişen *er-* yardımcı fiildir. Bu fiil isimleri yüklemleştirmede ve birleşik kiplerin kurulumunda görev alır. Türk lehçelerinde değişik şekil, anlam ve farklı sentaktik sınıflarda karşımıza çıkabilmektedir. Türkçede isim cümlelerindeki kişi işareti birinci ve ikinci kişide açıktır. Bunlar cümlelerin öznesini yani birinci katılanını işaret eder. Vurgusuz olan bu kopulatif elementler kişi adlarından gelişmiştir. Üçüncü kişide ise kişi adılı kullanılmaz, bazı lehçelerde üçüncü kişide yüklem olan *ada -dır* << *turur* eklenir. Olumsuz kopulada ise [*emes*] ve [*değil*] parçacıklarının varyantları kullanılır (Johanson 1998: 41).

Kopulatif formları yazılı metinlerle izleyebildiğimiz en erken dönem Eski Türkçe dönemidir. Eski Türkçede *er-*, *tur-*, *bol-* fiilleri dışında {ol}, {erinç} gibi zamir ve edatlar da kopula olarak kullanılabilmiştir. *ança bilinlär asığı bar edgü ol* “öylece biliniz; faydası var,(bu fal) iyi-dir” (IB32), *bağışı nateg bar ol tir* “ipleri nasıl(dır)? “vardır” diyor” (IB18) (Tekin03:186), *erinç* ise -ki bu edat *er-* fiiliden türemiş olmalıdır- Eski Türkçede kuvvetli olasılık bildirir ve genellikle {-mış} ekli tanık olunmamış geçmiş zamanla kullanılır (Tekin 2003: 160), ...*anta kirse inisi kagan bolmuş erinç*... “sonra kardeşi kagan olmuş şüphesiz” (Tekin 1988: 38) Eraslan dönem bildirmemekle birlikte *er-* ‘mevcut, var ol-’ fiilinin başlangıçta esas fiil olduğunu yardımcı fiil fonksiyonunu Eski Türkçe içinde kazandığını bildirir (1988: 457).

Eski Türkçenin Uygur Dönemi yazmalarında ise *er-* yanında *ol* parçacığı da kopula konumunda kullanılır; *bo köni ol* “bu doğrudur” 97a/5; *yol erür ol*,

kirtü ermez “yol yoldur, gerçek değildir” 98a/11; *sözlemiş ol* “söylemiştir” 105a/7 (Barutcu 98: 29-39). Eski Türkçe döneminde *bar* henüz bir kopulatif öge değildir, sadece *varlık parçacığıdır*. Gabain’in bildirdiğine (1988: 87) göre “Bu dönem yazmalarında *är-, bol-, -tur* (uzun zamandan beri) yardımcı fiil olarak iş görürler, tabiatları gereği hiçbir zaman zarf fiillerle değil çekimli fiillerle yani tercihen isim durumunda olanlarla ve bütün isim çeşitlerine bağlanırlar.”, *bilge qayan ärmiş ärinç* ‘bilgili kaganıymış muhakkak’ (IE3) Gabain *bol-* fiilinin ‘imek’ anlamında daha az kullanıldığını bildirir, *bo mänij ät’özüm näj ymä ädligsiz bolup* (Suv.611,22) ‘bu benim vücudum tamamiyle değersizdir.’ (1988: 87-88).

Gabain’e göre (1988: 129) Uygur Dönemi yazmalarında *är-, bol-, tur-* aslen *käl-* yahut *qıl-* gibi sıradan fiillerdir, anlamları da aşağı yukarı ulaşmak, tam olmak, durmaktır. Gabain bu fiillerin çekime katılma diye adlandırabileceğimiz dönüşüm süreçlerini de tarif etmiştir, şöyle ki “Bunlar önce modal yardımcı fiile dönüşebilir, sonra uygun bir kuruluşa girebilir ve biraz değişik bir mânâ alabilirler yahut aynı şekilde kendilerine has bir kuruluş ve mânâ ile tasviri fiil olarak kullanılırlar. Sonunda asıl anlamlarını kaybedip yardımcı fiil durumuna düşerler.” Aslında Gabain burada *esas fiillerin sözlüksel düzlemde çekim düzlemine geçmesini yani gramatikalleşmesini* tarif etmiştir.

Eski Türkçe dönemindeki -yukarıda bildirilen- kopulatif form çeşitliliği Salar Türkçesinde de mevcuttur. Kemal Eraslan (1988: 459) Eski Türkçe döneminde bildirmenin kurulmasında görevli unsurları *er-, tur-, itir, bar/yok* olarak bildirir. Bunlar içinde *bol-* fiiline yer vermez. Türkiye Türkçesinde yüklemleştirme basit isim yüklemli cümlelerde geniş/şimdiki zamanda yalnızca isimlerin teklik üçüncü kişilerinde {-DİR/-DÜR} ek kullanılır ve bu ekin cümleye eklenip eklenmemesine göre cümlenin anlamı değişir, bu ek kullanıldığında genellikle cümledeki durumun değişmezliği, sürekliliği ifade edilir, yani geniş zaman işaret edilir. Bu ek kullanılmadığında cümlede anlatılan durumun geçiciliği bildirilir yani şimdiki zaman işaret edilir:

Ali hasta. ‘hasta olmak’ → geçici durum

Aslan vahşi bir hayvan[dır]. Aslan için ‘vahşi olmak’ → sürekli bir durumdur.

Bu işaretleyici Türkiye Türkçesinde cümlede *kesinlik, tahmin* gibi kiplik ayrıntıların verilmesinde de kullanılır bu yolla konuşur gerçekliği ile ilgili düşüncesini yüklem üzerine kodlar:

Şimdi annem yemek yapıyordur. = kuvvetli tahmin

Babam bu saatte gazetesini okuyordur. = kuvvetli tahmin

Cumhuriyet 1923’te ilan edilmiştir. = kesinlik

Salar Türkçesi ile benzer şartlara –çok dilli yaşam alanı, büyük bir siyasi birlik içerisinde azınlık olarak yaşamak, baskın bir dilin etkisi altında olmak- sahip olan Sarı Uygur lehçesinde *er* ve *dro* şeklinde iki tip kopulatif forma rastlarız,

bu parçacıklar günümüzde isim cümlelerinde ve fiilimsi kökenli kip ekleriyle kullanılmaktadır (Chen Zong-zhen, Lei Xuan Chun 1985; Roos 2002: 148). Salar Türkçesinde isimlerin yüklem olarak morfolojik çekimleri yoktur, ancak yüklem olan isim üzerine kip ve kipsel özellikleri (şimdiki-geniş zaman, öğrenilmişlik, kesinlik) kodlayan yüklemleştirici olarak adlandırdığımız kopulatif formlar eklenir.

Salar Türkçesinde isimlerin [er-] ek fiili ile çekimi yoktur. Ek fiil çekimde, ancak çeşitli kiplik özellikler barındıran farklı kopulatif formlarla temsil edilir. Kopula Salar Türkçesinde de belirli şekle sahip bir form değil çeşitli parçacıklarla ifade edilen bir görev türüdür:

Salar Türkçesinde çekim sürecinde kullanılan zaman/kip/kiplik özellikleri de gösterebilen yüklem kurucu formları [-tır], [var], [er], [vu:-], [şi] şeklinde sıralayabiliriz. Bu formlar çoklukla birbirlerini tamamlar hâlde *idär*, *era* gibi birleşik görünümlü olarak da kullanılabilir:

Men sinigi kakañ itir ! Men ülmiyci pe. Men ho:η iter pe. (te/1/uci) ‘Ben (kesinlikle) senin ağabeyimim. Ben ölmedim ! Ben imparatorum !’

[men ho:η i-ter]

men + hoη + FİİLek + KOPkes

Aşağıdaki cümlede kiplik özellikler gösteren dört tip yüklemleştirici şekil bir arada aynı cümle içinde kullanılmıştır:

Ho:η avuğa yaşaci “Sinigi apañ va:r o?” -Oyta va:r! -Men sinigi kakañ itir! Men ülmiyci pe. Men ho:η iter pe. Ey avo, sen öyiñe var, apağa yaşa “Kakam mında va:a ta, ho:η ira ta, sen apañ paşla ta gel ! (te/1/uci) ‘İmparator oğlana seslendi “Senin baban var mı (acaba) ? (o) evdedir ! “-Ben senin ağabeyinim(dır) ! Ben ölmedim ! Ben imparatorum ! Ey oğlan, sen evine git, babaya söyle “Ağabeyim buradadır, imparator imiş (de) sen babanı yanına al da gel !”

Aşağıdaki cümlede soru ve yanıt cümlesinde farklı yüklemleştiriciler kullanılmıştır:

Bule nangderi? Dogole şu era. (spp: 4/45-46) ‘Bunlar nedir? Onlar kitaptır.’

1. Salar Türkçesinde Kullanılan Kopulatif Formlar ve Bunların İşlev Yükleri

1 (1) [-tır] ‘kesinlik’

Bu parçacık ve varyantları ek fiil geniş zaman anlamlı cümlelerde durumu bildirme veya durumun kesinliğini belirtme işlevlerini karşılar, tüm kişi zamirleri ile kurulan cümlelerde kullanılabilir. Aynı zamanda konuşanın verdiği bilginin

doğruluğundan emin olduğunu gösterir. Bu partikel Eski Türkçedeki *turur* çekiminden gramatikalleşmiştir; *tır* << *turur*.

Yaişami na'kur? Men ta qa:tın kişatur; sen te qa:tın kişadır!
'-söylemeyip ne yapacaksın? Ben de kadınım sen de kadınsın.
(te/60/mın) (bildirme)

T'et'e, saña yaşaquısı emestir. Saña uye't. Men yan'mayatur!
(te/60/mın) 'Hanım sana söylenecik bir şey değildir. Sana ayıp.
Ben kesinlikle söylemeyeceğim.' (bildirme)

-İzi yahşi kallayuçıdır. Sorma işkuçi emestur! (te/39/éy) '-Ben iyilik isteyiciyim. Kesinlikle içki içen bir değilim!' (bildirme/kesinlik)

Kakası yaşa:miş "Ta:şında:gı cañla:nı yıyma:ci, öitä heli yohtur!" (te/2/uci) Ağabey söylemiş. Dışarıdaki (başkalarındaki) borçlarımı toplamadım, evde kesinlikle para yok!' (bildirme/kesinlik)

Kakası işkısı ko: pallaçuçiya yaşacı "İzi işkısı çänzöñnige kakasıtur. Se: işına văr-ta çänzoña yaşa ! (te/2/uci) İki ağabey muhafıza söyledi "Biz (ikimiz) beyin ağabeyleriz. Sen içeriye git de beye söyle !' (bildirme/kesinlik)

Ko: pallaguçıga yaşacı "Se văr-ta çenzoña yaşa – me çänzöñnige yahşi yiri itr. (te/2/uci) Muhafız söyledi "Sen git de beye söyle -Ben beyin iyi arkadaşım.' (bildirme)

Tü elendigi öc'uh, kem öyidir i? – dime:ş. (te/13/uci) 'Ta ilerideki ev kimin evidir acaba ?' (acaba)

Sorsa, o:c'uh "İzinigeter!"-temiş. (te/45/éy) 'Sorduğunda, oğlan "Benim!" - demiş.' (bildirme)

Aña ija:-apa yohtur. (te/54/ulla) 'Benim annem babam yok.' (bildirme)

Sen minigi canimni culaguçıtır. (te/54/ulla) 'Sen benim canımı kurtaransın.' (kesinlik)

İnci nene pir par kişnigi avusı her kun'i pu ka:tın kişa uçırpa:dır. (te/60/mın) Sonra yine zengin bir adamın oğlu hergün bu genç kadına rastlıyormuş (rastlamaktadır). (bildirme)

E:tısı men leña veışayutur!" (te/60/mın) 'Yarın ben herkese kesinlikle söyleyeceğim!' (bildirme)

Senigi apañ seni vu avuğa pe:meitür! (te/63/mın) 'Senin baban seni bu oğlana kesinlikle vermez!' (bildirme/kesinlik)

İnji aña tu:zı salamiş apası “Ananigi ayırıyine kem poutırsa, aña ke:n begutır!” (te/61/mın) ‘Sonra oraya ilan yapıştırmış baba “Kızın hastalığını kim iyileştirse, kızımı ona gelin olarak vereceğim !’ (bildirme)

Men salar der. (Yun: 82) ‘Ben Salarım.’ (bildirme)

U hay miniyi der. (Yun: 82). ‘O ayakkabı benimdir.’ (bildirme)

1 (2) [var] ‘-dır, kesinlik, varlık’

Türkçenin temel varlık parçacığı olan bu sözcük Salar Türkçesinde kimi cümlelerde *ek fil* işlevi ile eklendiği isim soylu sözcüğü yüklemleştirir, [var] morphem sınırlarını korur, yüklem olacak isme eklenmez. Tenişev’in *Salarskie Teksti* (1964) başlıklı eserinin malzemesinde az sıklıkta görülen bu duruma daha çok Yun’un *Sala-yu jian zh i* (1985) başlıklı çalışmasının dil malzemesinde rastlanır:

-A:tih, sinigi altın ma kumüş qa:tá va:re? demiş. ‘-Ayı, senin altın ve gümüş(ün) nerededir acaba ?’ (te/uci)

Mi(niyi) hayim gada var ? (Yun: 82) ‘Benim ayakkabım nerededir?’

Mi(niyi) abam oyde vara. Benim babam evdedir. (Yun: 84)

Yizi kişi vara. (spp:8/198) ‘Yedi kişiyiz.’

Go gada vara. ‘Kapı nerededir?’ (spp:4/41)

1 (3) [-era/(-)a/e] ‘öğrenilmişlik’/’pekiştirme’

Bu birleşik ek fiil grubu *öğrenilmişliğe* işaret eder. Salar Türkçesinde fiil cümlelerinde aktarma ile elde edilen bilgi [-miş] ile ifade edilirken, isim cümlelerinde bu işlevi [era /ira] gibi ek fiilin türevleri yüklenir. Salar Türkçesinde isim yüklemeler üzerinde [-miş] işaretleyicisi kesinlikle görülmez.

Kic’ısı kiş met a: (met ira). (te/6/uci) ‘Küçük olan kişi kötü imiş.’

[... met ir-a]

met + FİİLeK + KOPdol

-Avu, pisinige öy iter! *-Apa, sinigi pazarıya qulaq yohara? – dimeş.* (te/10/uci) (Baba) -Ey oğul, (orası) bizim evimiz ! (oğlan söylemiş) “-Baba, senin evinin duvarının kulağı yok mu acaba ?” demiş.’

-Se toqqan – bu ira! – dimeş. (te/12/uci) ‘Senin doğurduğun - bu imiş !’

Sei ihilonige uruyu tuvitarı. (te/17/uci) ‘Sizin ikinizin soyu Tibetli imiş.’

Ohalda ozenda mal k'o'kuji altı kişi varara. (te/42/éy) 'Eski zamanda bir yerde hayvan güden (çoban) altı kişi var imiş.'

Yoh kişnigi inige pusola:yane r:řaf ! (te/43/éy) 'Fakir adamın ineği buzağılayan imiş.'

Kelse, helisli yohaf. (te/44/éy) '(Oğlan) Gelse ki parası orada yok imiş.'

Altun c'ic'inen su jarayan yerar tera. (te/59/mın) 'Altın verilip su bulunamayan yer imiş derler.'

Cünge eci pe:qarah ki:gu e'qu yerar te seşir sa:jani c'üc'mişa. (te/59/mın) 'Buğday ekilip elbise giyilecek yer imiş deyip Seşir bölgesini tutmuşlar(miş).'

Bu işaretleyici özellikle soru cümlelerinde yüklemden sonra kullanılır ve cümleye 'acaba !' anlamlı *merak* unsurunu katar:

Sa naş yukusi galer ire? (spp:12/494) 'Sen ne yemek istiyorsun acaba?'

Aşağıdaki önermede konuşur soru soruyor ve cümlesinde [ira] parçacığını kullanıyor. Hükümdar soruyu yanıtlıyor ve yanıt cümlesinin yüklemine *kesinlik* anlatan [ter] parçacığını ekliyor.

Avu yiylaci. "–*Sen meni kakam ira pa? Ohşiri ! –Men emester!* – *hoş yaşaci*. (te/1/uci) 'Oğlan ağladı. "Sen ağabeyim misin acaba ? Benziyorsun! İmparator söyledi "Kesinlikle ben değilim !"

Pu avu icisina yişamiş "Men pugze yahşi tapurur körçi !" İçisi sorci "Naş taburar ?" (te/55/ulla) Bu oğlan annesine söylemiş "Ben bu gece iyi bir rüya gördüm. Annesi sordu "Nasıl bir rüya imiş acaba ?"

Yılän palasınige apası sorci "Pu nař kişar ?" (te/55/ulla) Yılan yavrusunun babası sordu "Bu nasıl bir kişidir acaba ?"

Salar Türkçesinde -a/-e şeklinde eksik görünümlü kopulatif formlara da rastlanır. Bu partikellerin *yüklemleştirme (predication)* yanında *yargının kesinliğini bildirme*, geçmiş zaman çekimlerinde *görüleni ya da duyulanı pekiştirme*, basit kip görünümlerinden sonra gelerek *birleşik kip anlamlı cümleler oluşturma* gibi işlevleri de vardır. Salar Türkçesinde fiil cümlelerinde dolaylı geçmiş cümleleri *-miş* ile kurulurken; isim cümlelerinde aynı işlev ek fiilin türevleri ile bildirilir:

Aşağıdaki paragrafta bu parçacık hem isim hem fiil yüklem üzerinde görölmektedir:

Pir bo:sır va:ra, ninisur va:ra. Ana işki va:ra. U:gıl yohar. Ana işkiye kufur va:ra. Ana pir bosını asırıpıra. Ana pir ninusını asırıpıra. Posını asragan ya'c'uhar. Ninusını asrigan ya'c'ha emesar. Ninusı her kuni yaylaparar. Posic'uh anı çölläpıra: "Uslakuma!" tepera. (te/19/altı) 'Yaşlı bir adam varmış. Bir nine varmış. Onun iki kızı varmış. oğul yokmuş. Kızların ikisinin kocası varmış. Bir kız babasına bakıyor(muş) (besliyor). Bir kız annesine bakıyormuş. Yaşlı adamı besleyen güzelmiş. Yaşlı kadını besleyen güzel değilmiş. Yaşlı kadın her gün ağlıyor. Yaşlı adam onu teselli ediyormuş "Sakın kederlenme!" diyormuş.'

İnci tovuşenc'uh kozıc'uhke kiñni alme:ş. Kozı emes, inci avu ira vu! (te/13/uci) 'Sonra tavşancık kuzucuğu kendine gelin olarak almış. (Şimdi o artık) Kuzu değil oğlan imiş (kuzu oğlana dönüşmüş).'

Kaka-ine uş vu:miş. Kakası ışkısı par kişä. (te/2/uci) 'Üç ağabey kardeş olmuş (varmış). İki ağabey zengin imiş.'

Aşağıdaki önermede 'digen-era' şeklindeki yüklemde bu parçacığın 'bilginin fark edilmesi işlevi' açıkça görülmektedir:

İnci Agu Karajı "A-a, apa, saña yolda nañ dira?" – diime:ş. Siniği pazarıña qulaq yoha? – dime:ş. İnci Agu Karajı apasına: "Apa, sen kamagura, pazarında qulah yoha öyiñda işt yoha digenera! – dime:ş. (te/10/uci). 'Agu Karaci "Aaa baba, (oğlan) yolda sana ne dedi acaba?" demiş. "Senin duvarının kulağı yok mudur acaba?" demiş (dedi). Şimdi Agu Karaci babasına "Baba, aslında sen bir aptalmışsın, duvarında kulak yok evinde it yoktur demek imiş. demiş.'

Bu cümlede olduğu gibi /a/ ek fiili isimlerin durumlarının dolaylı yoldan öğrenildiğini bildir:

Ko: palaguçi işina kirpare şenzona yaşacı: "Ko:te çiçeh satkuçi va:ra. yahcuhar!" Çänzoñ yaşacı "Se pir ál-dı gé! Me pir uçirgä!" (te/2/uci) 'Muhafız içeriye girip beye söyledi "Kapıda bir çiçek satıcısı varmış, çok güzelmiş." Bey söyledi "Sen onu bir alıp gel! Ben bir bakayım!"

1 (4) [şi] Parçacığı 'kesinlik'

Çinceden geçen bu partikel Çincece kopulayı temsil eder. Bu partikele Salar Türkçesinde yer yer rastlanır.

Çincede kopula *shi* sözcüğüdür. Çincede özne ve yüklem arasında yer alır (Hsun Chen 2006:5). Çincede zorunlu bir sözdizimsel ögedir, örneğin:

Zhangsan shi loashi

‘Zhangsan KOP öğretmen

Zhangsan öğretmendir.’

[shi] de Türkçedeki kopula gibi eylem özelliklerine sahiptir. [bu] sözcüğü ile olumsuz cümleyi kurmaktadır:

Zhangsan bu shi ribenren.

Zhangsan OLM KOP Japon

‘Zhangsan Japon değildir.’ (2006: 39).

Türkçedeki kopula *i-mek* fiili zaman kişi ve sayı özelliklerini taşıyabilirken Çincede kopula *shi* fiili bu özellikleri taşımaz, uyum özellikleri göstermez (Hsun Chen 2006: 42/76).

Lehmann’ın ildiridiğine göre, Çincede özne ve yüklem arasında yer alan bu partikel Salar Türkçesinde cümlenin ortasında ya da sonunda yer alır. Çince kopulunun gramatikleşme durumu Li/Thompson tarafından analiz edilmiştir (1977). Buna göre “Eski Çincede basit cümlelerde hiçbir kopulatif öge yoktur. Cümle yapısı s[NPs[DEMNP]] şeklinde kodlanır. Eski Çincede işaret zamiri [shi]’dir. Milattan önce birinci yüzyıla kadar bu yapı s[NPDEMNP] şeklinde yeniden analiz edilmiş ve yeterince gramatikleşmiştir, burada [shi] artık kopula görevindedir. Bu parçacık artık işaret zamiri olarak kullanılmamaktadır ve onun kopula işlevinin alanı mutlak surette genişlemiştir.” (Lehmann 2002: 22).

Tenişev de bu parçacığa değinmiştir, buna göre “*şi* kelimesi *var/olmak* anlamındadır, bu kelime Salar Türkçesinde genelde ortada kullanılır ancak Türkçenin dizim kurallarına göre sonda olmalıdır, bu *şi* kelimesi diğer Türk dillerinde görülmez, yalnızca *Dunsyan* dilinde vardır, bu dil de Çincenin etkisindedir.” (Tenişev 1964: 40-41).

Bu parçacık ek filli cümlelerde yalnızca yüklemdeki her hangi bir türdeki kesinliği (bilinenin veya öğrenilenin kesinliğini) kuvvetlendirmek için kullanılır. Kesinlikle Türkçe bir çekim unsurunun yerini tutmaz. Tıpkı Farsçadan kopyalanan *eğer* parçacığının şart cümlelerinde kullanılması gibi.

Aşağıdaki önermede [(-)ar] parçacığı bilginin kesinliğini bildirir, kesinliği desteklemek için [çe/şi/şe] parçacığı cümleye eklenir.

Anten yahcügur ma:yi yoharçe. (te/32/haz) ‘Ondan daha güzeli kesinlikle yoktur.’

Peg ko:nunta sumurlayan şe “*İzinden pe:hisur yohar.* (te/39/éy) ‘Bey gönlünden geçirmiş(tir) “Benden daha büyüğü kesinlikle yoktur.’

1 (5) Yokluk Parçacığ [yok]

Bu parçacık öncelikle { ... İlgi Grubu +..... [YOK] } şeklinde kurulan yokluk cümlelerinde yüklem işlevini görür:

Maña ogel yohder. (sg: 83) ‘Benim oğlum yok.’

[maña ogel] +[yoh-der]

ilgi grubu YÜKis

Çänzöñ ko: pallaguçıya nene yaşacı “Se vár-ta yaşa –Maña kaka yohtır. ‘ (te/2/uci) ‘Bey muhafıza yine seslendi “Sen gidip söyle -Benim ağabeyim yok.’

Mi(niyi) gagame bala yohder. (Yun: 83) ‘Benim ağabeyimin çocuğu yok.’

Aña aba yohder. (Yun: 83) ‘Onun babası yok.’

yok parçacığ Salar Türkçesinde, kimi durumlarda Türkçenin üretim ve çekim kanunlarına uymayan bir durum sergiler; bu sözcük *ol-* yardımcı fiili anlamında kullanılır:

Ayız zügunta çişur yohmayan.

u pir tapmar –yo! (te/32/haz)

‘Ağzının dibinde (içinde) bir dişi bile olmayan

O, bir bulunmazdır (eşsizdir)’

[... yoh-ma-yan]

... YOKp-OLM-SFgen

Pir yicim avo: vumiş. Aña ija:-apa yohtır. Oyında yoh. Yikusi yohmayan, iğusi yohmayan. (te/53/ulla) ‘Bir yetim oğlan olmuş (varmış). Onun anası babası yoktur. Evinde bir şey yoktur. Yiyeceği yok imiş, içeceği yok imiş.’

Kelsä, qazan işinta nene pu emeh varar, tañguntı çay arar. Pu avu: sumurlacı. “Öidä kiç yohmayan, pu emehne kem ciñnappar-u? (te/54/ulla) (Oğlan) Gelse ki kazan içinde yine bu ekmeğe var imiş, çaydanlıkta çay hazır imiş. Bu oğlan düşündü “Evde kimde yok imiş, bu ekmeği kim yapıyor acaba ?’

Bu parçacık genellikle *kesinlik* veya *öğrenilmişlik* ifade eden bir kiplik işaretleyicisi ile kullanılır:

Asmante polut yohmasa, rahmet yohtır!

Muña yırılıyan ijelerim!

Me: ava:ma kumuş-alton

Pañnagussur yohmese te,

Ayızışıtıge yahc ‘uh süziñden

İşke a:γızc 'uh paıñnaıısuc 'c 'a:na:!
Pugungi kunde kumuş-altından
İştinte va:r-yo:! (te/47/hoc)
'Gökte bulut olamazsa, yağmur olmaz
Buraya toplanan annem!
Benim babamın bağışlayacak
gümüşü altını olmasa da
ağzınızdaki güzel sözlerden
birkaç cümlecik bağışlasanız
bugünkü günde gümüş altının
üstündedir hey !'

Sarı Uygur Türkçesinde de *yok* sözcüğü *olma-* yardımcı fiili anlamında sıfat öbeği (tamlaması) içinde kullanılır:

su yoq yer 'su olmayan yer'
kisî yoq yer 'ıssız yer'
anaıñ yoq mıla 'annesi olmayan çocuk' (Roos 2000: 95).

Bu parçacık ek fiil şimdiki zamanı işaret eden cümlelerde [değil] işlevinde de kullanılır:

Men yada yohder. 'Ben şimdi yorgun değilim.'
Mi husagem açeh yohder. 'Benim karnım aç değil.'
Anıgi hasahâ açâh yoha. 'Onun karnı aç değilmiş.'
U oyde yohder. 'O evde değil.' (Yun: 83)

Bu parçacık ayrıca şimdiki zamanın olumsuz çekiminde de görev alır:

[fiil + [yoh/-uh + (-der/-a)+ (ø)]]

Pir yän yuzuıñı nege yü yohtır, pir yän sajiıñı nege furuhtır
(< *fur yohtır*)? – LŞÇ *keınına sormış.* (te/21/altı) 'Yüzünün bir yanını niye yıkamıyorsun, saçının bir yanını niye örmüyorsun? - LŞÇ karısına sormuş.'

yü yoh-tır (ø) → [yü- + YOKp-KOPkes-(ø)]

fur-uh-tır-(ø) → [fur- + YOKp-KOPkes-(ø)]

1 (6) Varlık Parçacığı [var]

var partikelinin ilk örneklerine Köktürk yazıtlarında rastlarız, Tekin, burada "var, mevcut" anlamındaki *bar* sözcüğünün /-r/ ekli çok eski bir eylem sıfatı olması gerektiğini bildirilir, o dönemde genellikle yüklem olarak kullanmıştır:

bar < *ba:-r* (krş. Mo. *ba:yi-* “olmak, mevcut olmak, var olmak”

ı bar baş “ormanlı zirve, ormanlık doruk” T: 26 (Tekin 2003: 168)

Bu parçacık Salar Türkçesinde üç farklı görevle karşımıza çıkar:

(i) Varlık cümlelerinin yüklemi olur, kiplik parçacıkların da taşıyıcısıdır:

Aña Gez igi var. (Yun: 83) ‘Onun iki kızı var.’

Aña avo igi var-a. (Yun: 84) ‘Onun iki oğlu var-mış.’

Kiim işki va:r-a. (te/1/uci) ‘İki karısı var-mış.’

Gode yumudda satGuci var-a. (sg: 84) ‘Kapıda yumurta satıcısı var-mış.’

Aña oğäl yici war-a: qáz brçuh wumiş. (tesa/ahtov) ‘Onun iki oğlu var-mış. Kız bir tane imiş.’

(ii) Kopula olarak *-dır* anlamında kullanılır.

-A:tîh, sinigi altın ma kumúş qa:tá va:re? – demiş. (te/13/uci)

-Ayl, senin altın ve gümüşün nerededir acaba ?

Se şu qala vara? (spp:4/43) ‘Senin kitabın nerededir acaba ?’

Go gada vara? (spp:4/41) ‘Kapı nerededir acaba ?’

(iii) Şimdiki zamanın olumsuz kurulumunda kullanılır:

U meñ minigi ku:yımnigi pa:şimdigi meñi ohşire. Ele’ku yrylappar!’ (te/53/ulla) ‘O benim kocamın başındaki bene benziyor. Bunun için ağlıyorum!’

Puçosı yüşace “Mune kem cıñnap par –u ? (te/53/ulla) ‘Bu üçü söyledi “Bunları kim hazırlıyor acaba?”’

1 (7) [vu:-] ‘*i-mek /olmak* Fiilinin Görünümü

‘*olmak*’ fiili sözlüksel düzlemden çekim düzlemine geçen ögeler için iyi bir örnektir. *ol* < *bol-* fiili Eski Türkçe döneminde daha çok temel anlamıyla isimlerle birleşik fiil kurmada kullanılmıştır. *Ozmiş Tigin kan bolmiş.* (ŞİUS/K9) *Körür közüm körmaz tæg, bilir biligim bilmáz tæg boltı* ‘gören gözlerim görmez gibi, eren aklım ermez gibi oldu.’ (KT K 10) Gabain’in bildirdiğine göre *bol-* ‘*imek*’ anlamında (Eski Türkçe döneminde) daha az kullanılmıştır. *bolmak* fiili Harezmi Türkçesi döneminde temel işlevi yanında cevher fiili (ek fiil) olarak da kullanılmıştır. *ây ca:riya uş bu ra:st bolsa, sän a:za:d sän ey carıye eğer bu doğru ise sen hürsün* (Eckmann 2003: 20). Eski Türkçe ve Harezmi Türkçesi dönemindeki bu iki işlevli görünüm, Salar lehçesinde üçlü bir görünüme geçer.

olmak fiili Salar Türkçesinde [vu-/vo:-/vol-/ü-] görünümünde ve üç farklı işlev ile karşımıza çıkabilir:

(i) Ek fiil işlevi ile yüklemlik olarak isim cümlelerinde kullanılır.

Köleh el dimiş “Çetelni kuruguma paylatıyru !” dimiş. İnci a:şini

toluc'uh çaylamış. Palasinigi aması köleh vumiş. (te/12/uci) ‘İnek şöyle demiş “Sepeti kuyruğuma bağlayıver ! demiş. Sonra sepetin içine ağzına dek işemiş. Çocuğun annesi inek imiş (olmuş).’

Sen Lan San-Çeş vo:sa, men si küñüñdür! – diñmiş. Küñü vo:sa, ta:nılmamış. İşkisiniğe pã:njir bir vu:miş. İşkisi karlanganda ya:rem-ya:rem e'mmiş. (te/21/altı) ‘Sen LŞÇ isen, men senin karınım! – demiş. Karısı ise tanıyamamış. İkisinin bileziği bir imiş. İkiyi ayrılırken bileziği yarım yarım etmişler, ikiye bölmüşler.’

Muña öyindä hemeneme yoh vumiş. (te/50/ulla) ‘Bunun evinde hiçbir şey yok imiş.’

Pu yanızrıya kişi uçı(r)sa, Huanşarñige anasinige yanızısı vu:miş. (te/51/ulla) ‘Bu resme adam baksa ki İmparatorun kızının resmi imiş.’

(ii) Yardımcı fiil olarak isimlerle kullanılır:

İnci pu çimsanden ko'plini pir a:yl vumiş. (te/28/kom) ‘Sonra bu soydan çoğalıp bir köy olmuş

Tazqur oylännege uyına ye'mmiş. Keş vumiş. (te/50/ulla) Tazkur oğlanın evine ulaşmışlar. Gece olmuş.

(iii) Salar Türkçesinde *olmak* fiili kimi cümlelerde varlık partikelinin [var] görev sahasına girmiştir. *olmak* fiili varlık parçacığı [var] anlamında kullanılır, sözcüğün bu anlamı ancak cümlenin gelişinden çıkarılabilir. Bundaki temel etken *-miş* işaretleyicisinin isim cümlelerinde kullanılmaması olmalıdır, çünkü bu konumdaki vume:ş ‘olmuş’ şekli daima [varmış] şekline denk gelir. Aşağıdaki cümlelerde *var* ve *vu(l)*- sözcüklerinin görünümlerinden bu kolaylıkla çıkarılır:

Ohta: bavusır vume:ş. Ninusur vume:ş. Avu yic'i. İnci ana pirc'uh va:ra. (te/9/uci) ‘Eski zamanda bir yaşlı baba olmuş (varmış). Yaşlı bir nine olmuş (varmış). Oğlan yedi, sonra kız bir tane imiş.’

vu-me:ş = olmuş ‘varmış’

pirc'uh va:r-a = ‘bir tane imiş’

Bu yanızrıya kişi uçısa huanşarñige anasiñge yanızısı vu:miş. (te/52/ulla) ‘Bu resme adam baksa ki İmparatorun kızının resmi imiş.’

Sen LŞÇ vo:sa, men si küñüñdür! – diñmiş. (te/21/altı) ‘Sen LŞÇ isen, ben senin karınım ! demiş.’

Pir ninusur vumie:ş. Ninusur suya vam'e:ş. (te/25/han) ‘Bir yaşlı kadın varmış. Yaşlı kadın suya gitmiş.’

Pir ninur ümeş. Ağa avur ümeş. (te/55/ulla) ‘Bir yaşlı kadın varmış. Onun bir oğlu varmış.’

Linguistik Kısaltmalar ve İşaretler:

FİİLeK: i-mek fiili / **KOP** : kopula, yüklemleştirici / **KOPkes**: kesinlik anlatan kopula /

KOPfark: fark etme ifade eden kopula / **KOPdol** : dolaylılık anlatan kopula / **KOPtah**: tahmin anlatan kopula / **OLMfi** : fil olumsuzlama eki / **SFgen** : sıfat fil

YÜKis : İsim yüklem / **YOKp** : yokluk partikeli (yok)

[] = morfem aralığı

ø = sıfır biçim birim

() = düşmüş şekil parantezi

// = fonem aralığı

{...} = kurulum ve formül aralığı

Eser Adları Kısaltmaları:

Yun: Salar Türkçesi Grameri, *Sala-yu jian zhi* (Lin Lian Yun 1985)

spp : *Sino Platonic Papers* (Ma Quanlin, Ma, Wanxiang & Ma Zhicheng 1993)

te : = *Salarsky Teksti* (Tenişev E.R. 1964)

tesa: *Tekstes Salars* (S. Kakuk 1961)

ahtov: Ak Tavşan Hikâyesi (S. Kakuk 1961)

Yer Adları Kısaltmaları:

uci: ucirem köyü

altı: altıyuli köyü

han: hanbah köyü

kom: kompa köyü

haz: hazagaç köyü

éy: éyşe ahvar köyü

hoca: hoca köyü

ulla: ullağıl köyü

mın: mınta köyü

taş: taşkul köyü

KAYNAKLAR

- Barutcu Özönder, F. Sema (1996) Muhâkemetü'l-Luğateyn -İki Dilin Muhakemesi-TDK: 656 Ankara
- (1998) Üç İtigsizler (Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks-XXX Levha) TDK: 672, Ankara
- Chen, Hsun Chen (2006) Koşaç Tümceleri: Evrensel Dilbilgisi Çerçevesinde Türkçenin ve Çincenin Karşılaştırılması, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Dilbilim Anabilim Dalı, Ankara.
- Chen Zong-zhen, Lei Xuan Chun (1985), Xi-Bu Yu-Gu-Yu Jiang-Zhi (Ana Çizgileriyle Batı Sarı Uygurca veya Sarı Uygur Dilinin Araştırılması) Milletler Yayın Evi, Pekin.
- Crystal, David (1991) A Dictionary of Linguistics and Phonetics, Blackwell, Cambridge, USA.
- Eckmann, Janos (2003) Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar TDK: 635 (Yayıma Hazırlayan: Prof. Dr. Osman Fikri Sertkaya), Ankara
- Eraslan, Kemal (1988) 'bar ve yok Kelimelerinin Cümle Kuruluşundaki Rolü' Uluslar Arası Türk Dili Kongresi TDK: 655 s:457-464
- Gabain, A. von, (1988) Eski Türkçenin Grameri (Çeviren: Mehmet Akalın), TDK: 532, Ankara.
- Bussman, H. (1996) Dictionary of Language and Linguistics, Routledge, New York.
- Johanson (1998) 'The Structure of Turkic' The Turkic Languages, s: 30-66, London and Newyork
- Kakuk S., 'Textes Salars' (1961) Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 13: 95-117, Budapest.
- Korkmaz, Z., (1992) Gramer Terimleri Sözlüğü, TDK Yay.: 575, Ankara
-, (2003) Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), TDK Yay.: 827, Ankara.
- Lehmann, Christian (1995) Thoughts on Grammaticalization, Munich: Lincom Europa
- (2002) Thoughts on Grammaticalization, Second, Revised Edition, München, Newcastle.
- Ma Quanlin, Ma, Wanxiang & Ma Zhicheng (1993) 'Salar Language Materials', Sino-Platonic Papers, no:43, December, 1993, University of Pennsylvania, USA
- Koç, N. (1992) Açıklamalı Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü, İnkılâp Kitabevi, İstanbul.
- Roos, M. Erica, (2000) The Western Yugur (Yellow Uygur) Language, Grammar, Texts, Vocabulary, Johannes Gutenberg Universiteit, Mainz
- Tekin, Talat (1988) Orhon Yazıtları, TDK, Ankara
-,(2003) Orhon Türkçesi Grameri, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi:9, İstanbul
- Tenişev E.R. (1963) SalarSKIY Yazık, Yazıkı zarubecnogo Vostoka i Afriki, Moskva
- (1964) SalarSKIE Teksti, Moskova.
- Trask, R.,L. (1993) A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics, Routledge, London and New York.
- Uzun, Nadir E. (2000) Anaçizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe, Multilingual Yay., İstanbul
- (2004) Dilbilgisinin Temel Kavramları, İstanbul, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi:39, İstanbul
- Vardar, B. (2002) Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü, Multilingual Yay., İstanbul.
- Yun, Lin Lian (1985) Sala-yu jian zhi (Ana Çizgileriyle Salarca), Milliyetler Neşriyatı, Pekin.